

ДИЛЕМА СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО НАЦІЄТВОРЕННЯ: ДЕЯКІ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПКЕТИ ПРОБЛЕМИ

Піддано аналізу особливості сучасного українського дискурсу з питань українського націєтворення, позначеного домінуванням методологічного есенціалізму з його обмеженими евристичними можливостями та неадекватністю викликам, що стоять перед українським суспільством. Показано актуальність і неунікненність деконструкції есенціалістських парадигм шляхом розширення простору конструктивістських та інструменталістських інтерпретацій – мейнстриму сучасних досліджень питань сутності націй та націєтворення у світовій науковій думці.

Ключові слова: українське націєтворення, нація, націоналізм, есенціалізм/примордіалізм, конструктивізм/інструменталізм.

Поняття націєтворення нерідко вживається в українському суспільно-політичному дискурсі в одному синонімічному ряду із поняттям державотворення. Такого роду ототожнення є неунікним, коли за точку відліку береться, хай і м'який, але есенціалістський у своїй суті варіант концепту національної держави, традиційного для української політичної культури: адже остання історично є закоріненою в «органічній» або «природній», культурницькій гердерівській концепції «народу» (Volk), «народного духу» (Volksgeist) [7, с. 474–477]. Спроби інтерпретувати націю не в «органічних», а суспільно-політичних категоріях, як, наприклад, звертаючись до минулого, у консервативній версії В'ячеслава Липинського, не знайшли в сучасній українській політичній культурі достатньо сприятливого ґрунту для закорінення. Цілком очевидно, що взаємопідміна понять націє- і державотворення є неправомірною, хоча б вже тому, що: 1) крім есенціалістської парадигми існують і конструк-

тивістські підходи до теорії нації, прибічниками яких є більшість науковців, і яка визначає дослідницький мейнстрім; 2) крім етнічних націй існують такі, що поставали як громадянсько-політичні спільноти.

Поняття націєтворення, на відміну творення держави, оперує категоріями не населення, громадян чи суспільства, а певної спільноти, чітко окреслюючи демаркаційну лінію між членами спільноти («ми») та рештою («вони»). У цьому розумінні процес націєтворення є засадничо партикулярним (хоча партикулярну одиницю «ми» він консолідує) і залежить від критерію, за яким визначається сутність нації. У випадку етнонації за такого роду критерій виступатимуть етнокультурний, лінгвістичний, релігійний чинники, і тоді процес націєтворення матиме на меті профілювання, збільшення дистанції та поглиблення відмінностей «нації, що будується» із культурно спорідненими найближчими сусідніми етнічними спільнотами. Особливо ж із тими, які випереджають дану «націю» у розвитку і вже тим становлять потенційний виклик якщо не її розчиненню у сильнішій культурі, то однозначно формуванню її окремішності, «самобутньої споконвічної» власної ідентичності. За громадянсько-політичного підходу до інтерпретації поняття нації центр тяжіння переноситься на формування спільних громадянських і політичних лояльностей членів «єдиної нації» через витіснення етнічності у приватну сферу. У такому випадку демаркаційна лінія ідентичності співпадає з політичними, тобто державними, кордонами, а не межами історичних, етнічних земель.

«Розбудова нації», на думку британського дослідника Ентоні Сміта, складається з таких елементів: «нагромадження, культивування і передача спільної пам'яті, міфів та символів спільноти; розвиток, відбір і передача історичних традицій та ритуалів спільноти; позначення, культивування й передача «самобутніх» елементів спільної культури (мова, звичаї, релігія тощо) «народу»; насадження «самобутніх» цінностей, знань та настанов позначеному населенню через стандартизовані методи та інституції; відмежування, культивування й передача символів і міфів історичної території або вітчизни; відбір та культивування талантів і ресурсів у межах демаркованої території; встановлення загальних для всіх членів позначеної спільноти прав та обов'язків» [27, с. 126–127].

Е. Сміт обстоює думку, «що нація і націоналізм надають єдине реальне соціокультурну облямівку для модерного світопорядку», і вважає націоналізм явищем набагато більшим від ідеології, таким, що виходить із засновків: 1) світ поділений на нації, кожна з яких має власний характер і долю; 2) нація є джерелом будь-якої політичної влади і лояльність до нації перевищує всі інші лояльності; 3) щоб бути вільними, люди мають ідентифікувати себе з певною нацією; 4) щоб бути самобутньою кожна нація має бути автономною; 5) задля миру і справедливості на землі нації мають бути вільними і захищеними.

Ентоні Сміт наполягає на відсутності прямого зв'язку між нацією і державотворенням: хоча потяг до відповідності між нацією і державою є могутнім і часто зустрічається в історії, але в жодному разі він не є обов'язковим, неминучим складником націоналізму. «Націоналізм у всіх його виявах, доводить дослідник, потрібно відокремити від національної держави, а національну ідентичність від державного суверенітету. Мета націоналізму – зробити громадянську або етнічну націю ґрунтом і критерієм держави, підкорити державу волі нації і змусити її маніфестувати цю волю» [27, с. 220, 12, 207–208, 158]. Натомість концепт національної держави засадничо ґрунтується на ідеї суверенності як нації, так і сформованої нацією держави. Хоча Е. Сміт й обстоює тезу, що процеси нації- і державотворення не є взаємопов'язаними, однак він не дає відповіді на питання, чому ж на практиці саме їхнє взаємопереплетення зустрічається найчастіше.

Стосовно логіки розумувань погодитися з Е. Смітом можна лише у випадку, якщо а рїорї прийняти і його дефїніції. Натомість більшість дослідників, насамперед тих, що розглядають нації, націоналізм тощо як продукти модерності, критично оцінюють спроби Е. Сміта відокремити явища до великої міри взаємообумовлені. З другого ж боку, необхідно розрізнати інтереси держави та нації там, де вони є розбіжними.

Зокрема, Іммануїл Валлерстайн доводить, що хоча держава й була основним носієм, уособленням «національної культури», однак у конкретних випадках це могло призводити до протилежних за змістом наслідків. Державна політика могла як сприяти розвитку національної культури, так і спричинитися до зірвання тяглості культурного поступу через реінтерпретацію національної міфології відповідно до інтересів держави,

а не «нації». І. Валлерстайн наголошує, що держава завжди зміцнювала насамперед свою власну державну структуру, а відтак і міждержавну систему, послідовно руйнуючи тим самим підвалини існування «національних держав» [5, с. 126]. Звертаючись до історії Росії від становлення Московського царства до краху Російської імперії у 1917 р., Джеффри Хоскінг обґрунтував тезу, що «в Росії державне будівництво заважало національному будівництву» [38, р. xxiv], надавши переконливу ілюстрацію до висновку І. Валлерстайна.

Незалежно від ставлення держави до націоналізму, для націоналізму як явища, доводить Ернест Геллнер, вкрай важливим є його засадничий принцип, згідно з яким політична та національна одиниці мають збігатися [35, р. 10]. У випадку ж країн Східної Європи Роджерс Брубейкер зауважує, що не кожний націоналізм прагне тут власної держави, а може задовольнятися статусом національно-культурної чи національно-політичної автономії. Нові ж держави, що виникли на уламках імперій, Р. Брубейкер аналізує за допомогою концепту національної держави, коли політика держави спрямована на позитивну дискримінацію титульної національності, що раніше була (або вважає, що була) упослідженою [4]. Брубейкер переконаний, що не варто перебільшувати значення націоналізму та національних ідентичностей в країнах Східної Європи, оскільки тут є проблематичним вже самий погляд на націю як на об'єктивно наявну спільноту, а для функціонування місцевих політичних режимів національна політика не має центрального значення [34, р. 272, 302].

Із Роджерсом Брубейкером солідаризується Бенедикт Андерсон коли доводить необхідність зміни парадигми, яка у центр процесу модернізації ставить нації та національні ідентичності: останні є важливими елементами модерності, вважає він, але аж ніяк не центральними [33, р. 64–65]. Такі погляди стосовно сучасної України поділяються також Ярославом Грицаком, який обстоює думку, що «націоналізм не відіграє центральної ролі в постсовєтській Україні. Національне питання є одним із багатьох питань, які визначають долю України. Але воно не є головним питанням. В Україні його не так уживають, як ним зловживають багато політиків [...]» [11, с. 12].

Погляд на досліджувану проблему під таким кутом зору переводить нас у площину методології. Постмодерністська деконст-

рукція усталеного наукового дискурсу з її новим понятійним апаратом, а також спроби «нової» науки чіткіше окреслити реалії через запровадження нових дефініцій стали своєрідним наслідком обмеженості, неопераційності «закритого» понятійного апарату соціогуманітарних досліджень, що від часів Просвітництва вважався атрибутом наукового пізнання світу. Однак справа полягає не лише у постмодерністській деконструкції концепту «остаточної істини» та її відкритості на «істини часткові». Дійсність – з її контентом і контекстом – виявляється набагато складнішою за уможлядні спроби як її уніфікувати й стандартизувати, так і релятивізувати, що однаковою мірою не наближають до розуміння сутності явищ і процесів.

«Відкриті» дефініції подають радше опис явища, набір його характеристик, ознак, виявів, а не визначення як таке, залишаючи тим самим простір для подальших уточнень, доповнень, коригувань. Наприклад, американські культурологи підраховали, що від 1871 до 1919 р. було дано сім дефініцій поняття «культура», від 1920 до 1950 р. у різних авторів вони нарахували 157 визначень, а П. Гуревич лише в російській гуманітаристиці нарахував їх понад 400, і нині визначення поняття вимірюється чотиризначними цифрами [12, с. 120]. Не меншою мірою це стосується визначення таких багатовимірних явищ, як нація, націоналізм, націєтворення.

Звертаючись до питання дефініцій, німецький соціолог Карл Мангайм ще наприкінці 1920-х рр. звертав увагу на те, що будь-яка дефініція в галузі історичного мислення відображає систему мислення конкретного суб'єкта мислення і те політичне рішення, яке стоїть за цією системою мислення. Вже самий спосіб визначення поняття і використання певних відтінків його значення наперед визначають результат роздумів, що на них спираються [19, с. 214]. Тобто йдеться про відому від часів античної філософії тезу про те, що обрана методологія дослідження наперед визначає характер отриманого результату, висновків. Як приклад тут можна навести сучасні взірці українського націонал-патріотичного дискурсу, коли національно свідомі українські інтелектуали надихаються вірою в іманентно притаманну їм функцію націєтворення. Така віра або ж «покликання» до націєтворення, хоча й дають їм відчуття особливої, ні з чим не зрівняної героїчної місії, але, за висловом Я. Грицака, водночас

накладають на них такі інтелектуальні обмеження, з яких годі вирватися [11, с. 141], оскільки набір застосовуваних аргументів і відповідних висновків виявляються обмеженими і детермінованими національним нарративом.

Ще одне важливе методологічне зауваження стосується націоналізму як феномену, що є залежним від часу і місця, тобто контекстуально обумовленим. Тому, слідом за німецьким дослідником П. Альтером, коректніше говорити про націоналізми у множині, а не націоналізм в однині [32, с. 16–17]. Більше того, з огляду на варіативність націоналізмів треба також зважати й на те, що в одному й тому самому суспільстві можуть співіснувати різні типи націоналізмів і тоді питання полягатиме в їхньому співвідношенні, котрий із них справлятиме домінуючий вплив на формування національної свідомості. Тож замість питання, яким переймаються деякі українські дослідники – розширенням чи звуженням має бути трактування націоналізму [25, с. 73] – варто прийняти як даність його варіативність і розглядати різні його вияви, пам'ятаючи, що засадниче розмежування, в інтерпретації та оцінці націоналізму проходить за лінією есенціалізм – інструменталізм. Хоча Е. Сміт і претендує на «третій» шлях між цими двома методологічними підходами, втримати баланс йому не вдається: навіть м'який есенціалізм зводить нанівець в його працях переконливість інструменталістських/конструктивістських аргументів.

Аналіз теорій націй та націоналізму виходить за межі цього дослідження. Систематичний виклад найцікавіших в інтелектуально-пізнавальному плані теорій та можливостей їхнього застосування на «українському матеріалі» ґрунтовно здійснено Г. Касьяновим, О. Картуновим, О. Майбородою [15; 14; 18]. Основний пласт праць зарубіжних авторів з даної тематики введено до наукового обігу в українській соціогуманітаристиці, що дало змогу не тільки розширити методологічний діапазон досліджень при аналізі «українського матеріалу», але й вписати його до контексту дискурсивних практик міжнародної спільноти дослідників нації та націоналізмів (хоча б гобсбаумівське «винайдення традиції», гелнерівські «винайдені/invented спільноти», андерсонові «уявлені/imagined спільноти» чи «ресентимент» Л. Грінфільд).

Все це разом творить сприятливий ґрунт, аби проблематизувати процес націєтворення в Україні, підважити стереотипи, запро-

понувати нові інтерпретації. Адже критичний аналіз соціально-політичної дійсності передбачає не тільки продукування нового знання, що надає нові можливості, але й руйнування фіктивних сподівань буденної свідомості, критику та проблематизацію дійсності [31, с. 133]. Під цим кутом зору потенціал інструменталістського підходу очікує на своє повніше застосування у дослідженнях процесів українського націєтворення в цілому та взаємодії релігійного та етнічного чинників.

Професором Бостонського університету Лією Грінфельд у праці «Націоналізм. П'ять шляхів до модерності» було опрацьовано класифікацію націоналізмів, операційність якої виглядає ефективною у випадку українського націоналізму, хоча про нього в дослідженні й не йдеться. Поняття «націоналізм» Л. Грінфельд трактує широко, включно з такими його відповідниками, як «національна ідентичність» і «національна свідомість», а також спільноти, які ґрунтуються на цих поняттях, тобто нації. Подеколи Грінфельд називає націоналізмом ідеологію, що спирається на національну ідентичність і національну свідомість, а також політично активні форми національного патріотизму.

Принципову відмінність націоналізму від інших видів ідентичностей Л. Грінфельд вбачає в тому, що в рамках націоналізму джерелом індивідуальної ідентичності виступає народ. Він трактується як носій верховної влади, головний об'єкт відданості та основа колективної ідентифікації. Народ – є маса населення. Форма і природа цієї маси можуть бути досить відмінними, але вона завжди сприймається як щось однорідне, лише штучно поділене за певними ознаками (за статусом, класом, місцем проживання або в деяких випадках навіть за етнічною приналежністю). Однак, засадничою особливістю націоналізму, без якої він не може існувати, є наявність ідеї «нації» [10, с. 8–9].

Класифікувати типи націоналізмів Л. Грінфельд пропонує за трьома ознаками: за співвідношенням між націоналізмом і демократією; за способом визначення суверенності народу і особистості; за способом визначення приналежності до національної спільноти. Відштовхуючись від цього, Грінфельд доводить наявність двох різко відмінних форм національної ідентичності, а відтак, і націоналізмів: 1) індивідуалістсько-лібертаріанського, який виявляється виключно у громадянській формі (США, Англія); та 2) колективістсько-авторитарного, який може

набувати як громадянських (Франція, Німеччина), так і етнічних форм (Росія) [10, с. 14–16].

Згідно з класифікацією Л. Грінфельд генеза українського націоналізму виводиться з колективістсько-авторитарного типу націоналізму за формою етнічного. Якщо додатково звернутися до запровадженої М. Райнером Лепсіусом класифікації націй на народницькі (Volksnation), культурницькі, класові (йдеться про еластичність концепту нації та вразливість до маніпуляцій з боку влади), політичні й громадянські (політично сперті на законодавчо закріплені права особи) [39, s. 12–28, s. 13 прим.], то український випадок співвідноситься із Volksnation.

Краще зрозуміти суперечливі форми та вияви процесу націєтворення в сучасній Україні допомагає запроваджене Л. Грінфельд до аналізу ідеї нації поняття ресентименту (ressentiment), тобто почуття злоби, ненависті, образи, екзистенційних заздрощів, що їх неможливо ані придавити, ані задовольнити. Таке почуття, доводить Грінфельд, притаманне усім суспільствам, які імпортували ідею нації і для яких центром тяжіння неунікно ставало джерело імпорту – об'єкт наслідування за визначенням (хоча сьогодні західні політологи та політики без вагань вживають цей термін для характеристики крайніх виявів етнонаціоналізму, ксенофобії, расизму у власних країнах). Соціологічна основа для виникнення ресентименту має подвійний характер: 1) порівнюваність суб'єкта та об'єкта заздрощів, або радше віра суб'єкта в їхню підставову рівність, що робить їх рівнозначними; 2) реально існуюча нерівність такого розміру, що виключає на практиці теоретичну можливість досягнення рівності [10, с. 20; 37, р. 79–130].

Водночас ресентимент має й конструктивні аспекти: з соціологічної точки зору його значення полягає в потенційній можливості привести до рубежу, від якого стає можливим здійснити переоцінку цінностей, трансформувати ціннісну шкалу. Оскільки процес творення, доводить Грінфельд, що постає внаслідок ресентименту, за визначенням є реакцією на чужі, а не власні, цінності, на власне становище, що не залежить від інших, то нова система цінностей, яка постає внаслідок такого процесу, буде неминуче перебувати під впливом початкової системи цінностей. Історично почуття ресентименту призводило до того, що в процесі націєтворення із власних місцевих традицій спочатку відбиралися елементи, ворожі початковому національному

принципу, які потім культивувалися. Де б не поставало це почуття, воно всюди породжувало партикулярні гордість та ксенофобію. Коли ж національне почуття починало слабшати, воно черпало сили у ресентименті [10, с. 20–21].

Суспільний результат ресентименту є таким самим, як у аномії, доводить Грінфельд. І цей висновок дає змогу не лише глибше зрозуміти корені високого рівня аномійної деморалізованості українського суспільства, що триває впродовж усіх років незалежності країни й не виявляє тенденції до зниження. Ще у 1999 р. Н. Паніна дала таку характеристику українському суспільству: «Сьогодні це не тільки недемократичне суспільство, це взагалі не суспільство: немає усталеної політичної системи, немає певної економічної політики, немає загальної ідеології, немає загально-визнаної системи цінностей» [23, с. 48]. Індекс аномійної деморалізованості суспільства, за шкалою Л. Сроула, введеною до української соціологічної практики Н. Паніною у 1990 р., впродовж усіх років незалежності України залишається високим – в межах 12–13 балів (розраховується в межах від 0 до 18 балів; від 9–12 балів підвищений рівень, понад 12 – високий) [30, с. 505].

Висновок Л. Грінфельд стосовно подібності впливу на суспільство ресентименту та аномії дає змогу побачити за загальними аномійними проявами місце ресентименту в процесі поглиблення почуття національного ізоляціонізму в українському соціумі впродовж 1992–2010 рр. Так, у 1994 р. інтегральний індекс національного дистанціювання населення України (ІНД) становив за шкалою Богардуса 4,4 бали, а у 2008–2010 рр. – вже 5,2 [30, с. 532]. Нагадаємо, що показник нижче від 4 балів свідчить про толерантне ставлення до представників того чи іншого етносу, від 4 до 5 – про відсутність толерантності та національну замкненість, від 5 до 6 – приховану форму ксенофобії, а понад 6 балів – відкриті ксенофобські настанови [24, с. 26–45]. Євген Головаха зазначає, що за роки незалежності України питома вага психологічно відкритих людей (толерантних) знизилася понад як у три рази, близько половини населення стали складати люди з ізоляціоністськими настановами щодо міжетнічних відносин, а кількість носіїв ксенофобійних настанов зросла у чотири рази [9, с. 642–643]. Подолання наростання почуття національного ізоляціонізму та похідних від нього виявів у міжетнічних відносинах процес тривалий, що потребує комплекс-

них заходів. Однак зменшити, навіть нейтралізувати, деструктивний вплив ресентименту на українське суспільство цілком реально через зміну парадигми націєтворення з етнокультурної на громадянсько-політичну.

Порушене вище питання щодо змістовного наповнення понятійного апарату сучасних досліджень в галузі етнології та дочитних до неї дисциплін, насамперед понять «нація», «націоналізм», впродовж останніх двадцяти-тридцяти років залишається у фокусі гарячих наукових дискусій. Дедалі чіткіше окреслюється позиція, яка ставить під сумнів операційність для наукового дискурсу поняття «нація» як такого.

Зокрема, американський антрополог К. Гірц формулює свої термінологічні зауваження так: «Для мене сутність питання полягає в тому, наскільки корисною є ідея «націоналізму» для розуміння усього цього, насамперед з інтелектуальної точки зору, а потім з точки зору політики. У мене немає простої або складної відповіді на це питання. Але є сумніви, які постають, коли бачиш такі організуючі концепти, як «країна», «народ», «суспільство» і, звісно, «держава»: адже всі вони, схоже, поглинаються концептом «націоналізм», начебто той був якимось дивовижним магнітом. Їхня сила та значення втрачаються або слабшають в міру того, як вони виявляються взаємозамінюваними з останнім і один з одним: свого роду множинні синоніми з мінливими значеннями» [36, р.4 ff.].

Заперечує операційність поняття «нації» як вищої форми етнічної спільноти директор Інституту етнології та антропології РАН (Москва) В. Тішков, вважаючи його «словом-привидом», академічно порожнім, позбавленою сенсу тотальною мета-категорією при дослідженні як етнічних спільнот, так і феноменів «національної державності». Гетероглосія в інтерпретації поняття «нація» слугує політичним маніпуляціям, застосуванню в політиці подвійних стандартів. Саме тому В. Тішков невтомно повторює свою наріжну методологічну тезу про необхідність забути про «нації» в ім'я конкретніших понять – «народів», «держав» і «культур», усвідомлюючи при тому той факт, що на пострадянському просторі, з традиційно закоріненим на цих теренах етнокультурним (колективістсько-авторитарним) типом націоналізму, сам він як дослідник залишається (поки що?) «девіантним випадком у теоретико-методологічній догмі» [28, 196–225].

Український приклад націє- і державотворення цікавий і специфічний тим, що навіть в основних державно-правових документах незалежної України має місце термінологічна плутанина і концептуальна невизначеність стосовно понять «нація» і «народ». Декларацію про державний суверенітет (липень 1990 р.), на зміст якої вплинули засади Народного Руху України, укладено в межах есенціалістської, етніцистської парадигми з її уявленнями про «споконвічність» нації, «безперервність» її розвитку, можливість «відродження» шляхом плекання «рідної (native)» мови, культури, традицій, історії, «батьківської віри» [17, с. 9; 6, с. 120–123]. У Конституції України (1996 р.) не тільки відсутнє поняття «політичної нації», але скрізь за текстом воно асоціюється зі спільнотою етнічних українців і виразно відмежовується від поняття «український народ».

Серед українських дослідників, так само як і на загал в українському суспільстві, немає одностайності щодо оцінки безперервного балансування політичних сил країни на межі неможливого між есенціалістським та інструменталістським підходами в трактуванні націоналізму та сутності «національної держави»: адже кожен з тих підходів означає принципово відмінний шлях політичного розвитку країни. З одного боку, В. Лісовий позитивно оцінює запроваджений в основних політико-правових документах принцип «ідеї етнічної серцевини», вважаючи що останній може поєднуватися і з громадянським патріотизмом, і з захистом прав людини і національних меншин. Аби уникнути логічної несумісності між есенціалізмом та інструменталізмом, В. Лісовий перейменовує етнонаціоналізм на «ліберальний націоналізм», «відродження» чи «самовизначення», що залишає автора при його есенціалістських вихідних засадах [15, с. 16–17 (Передмова); 26, с. 7–11. Критику евфемізму «ліберальний націоналізм» див.: 28, 198–199].

З другого боку, представниця іншої методологічної парадигми Л. Нагорна доводить, що, оскільки в Конституції України «термін українська нація» асоціюється зі спільнотою етнічних українців і відмежовується від поняття «український народ», а запроваджена селекційна градація (українська нація, корінні народи, національні меншини) фактично виключає етнічні меншини з української багатонаціональної нації і штучно вводить у політико-правове поле фантомне поняття «корінні народи» (яке не має

еквівалента у світовій практиці за винятком сіоністських кіл), то в Україні виявився узаконеним патерналістський принцип в етнополітичній ієрархії, на відміну від партнерського, яким керуються розвинені демократії [21, с. 199, 207–208].

Концептуально невизначені, розпливчасті політико-правові норми ускладнюють просування України до стандартів демократії, тим більше, що й населення України здебільшого ідентифікує себе переважно в категоріях громадянства, а не етнічності: у 2009 р. громадянами України назвали себе 48,9 % респондентів, тоді як представниками «свого етносу, нації» лише 2,6 % [29, с. 504]. Українську націю розуміють як сукупність усіх громадян України – 43 % респондентів, а як громадян-етнічних українців – 20 % [22, с. 17]. Хоча останнє співвідношення і вказує на відсутність суспільного консенсусу щодо сутнісного розуміння феномену української нації, прихильники громадянсько-політичної її інтерпретації кількісно переважають.

«Хаос дефініцій» (Г. Касьянов) в українській соціогуманітаристиці в галузі дослідження націй та націоналізмів вкотре повертає до питань методології. Відповідний український методологічний ландшафт можна характеризується такими ознаками:

По-перше, вкрай живучою виявилася тенденція до використання дослідниками «закритих» дефініцій тих чи інших понять та категорій, що творить ілюзію переконливості аргументації (насамперед, для самих авторів та відповідної референтної групи). Навіть, коли автор намагається подавати відмінні від власної точки зору, монологічність викладу не залишає місця діалогічності, імперативність – відкритості дослідника до отримання того чи іншого результату наукового пошуку, незалежного від авторських уподобань. Нерідко трапляються випадки, коли автор – свідомо чи ні – не звертає увагу на операційну значимість понять і термінів, маніпулює ними і довільно поєднує логічно непоєднуване, надихаючись типовим для етнічного націоналізму волюнтаристським запалом, коли *emotio* домінує над *ratio*.

По-друге, дослідження у тих галузях соціогуманітаристики, звідки есенціалізм черпає свої складники – йдеться про етнічність, мову, культуру, історію, релігію – нерідко спираються на притаманний радянському суспільствознавству факторний підхід. Відомо, що в радянському суспільствознавстві принцип

партійності визнавався вищим від принципу науковості (В. Ленін «Філософські зошити») і науковий дискурс підмінявся принципом політичності доцільності. Факторний підхід забезпечував вибірку фактів під наперед заданий умовивід [1, с. 7–37].

По-третє, понині у тлумаченні поняття «нація» відчутним залишається як веберівський позитивізм, так і марксистський історизм. Відтворюється есенціалістська сутність марксистсько-ленінської теорії нації в її сталінській інтерпретації. Етнічність розглядається як продукт соціального та історичного розвитку з двох суперечливих, але діалектично пов'язаних (єдність і боротьба протилежностей), вихідних постулатів. З одного боку, суто теоретично «нація» інтерпретується як незмінна позачасова даність, яку треба «відродити», а з другого, на практиці – як об'єкт соціально-політичної інженерії, що його треба не стільки «відроджувати», скільки конструювати відповідно до контекстів (внутрішніх і зовнішніх). Відкидаючи інструменталістські підходи в теорії, радянське політичне керівництво активно застосовувало їх на практиці, коли конструювало «нову історичну спільноту радянський народ» чи втілювало запроваджену М. Хрущовим формулу «розквіту, зближення та злиття» націй.

Марксистсько-ленінська методологія уникла біологізаторських чи соціобіологізаторських крайнощів есенціалізму/примордіалізму, щедро віддавши данину історизму. Вона була принципово закритою до будь-яких інструменталістських інтерпретацій етнічності, нації, націоналізму [28, с. 199; 13, с. 119–138] – тобто таких інтерпретацій, які залишаються принципово відкритими до неочікуваних, непередбачуваних результатів, варіантів, як це переважно й трапляється у реальному бутті. Висновки ж сучасних дослідників-есенціалістів мають своїм оберненим відображенням – з точністю до навпаки – критику релігії та націоналізму марксизмом-ленінізмом [пор.: 20, с. 6–17].

По-четверте, окремий випадок становить вивчення у вітчизняній соціогуманітаристиці взаємодії етнічного та релігійного, коли методологія досліджень гуманітарних дисциплін змішується з суто богословськими методами. Безумовно, існують випадки, коли дослідник-гуманітарій має враховувати богословську складову у тому чи іншому питанні або ж самоусвідомлення християнськими церквами своєї подвійної природи (як інституту земного і трансцендентного), тобто те, що імпліцитно, але вагомо, впливає

на експліцитний позарелігійний вимір діяльності церков у суспільстві. Проте змішування докупи в одному дослідженні соціогуманітарних методів із богословськими без їхнього свідомого критичного розрізнення та усвідомлення меж валідності кожної з методологічних систем ставить такого роду писання поза науковим дискурсом.

Методологічна телеологічність (або ж принцип доцільності) фактично виконує в есенціалістських націоналістичних наративах (національних історіографіях) функцію радянського принципу партійності. Місце радянських міфів та ідеологем заступають нові з царини націє- та державотворення, що їх Георгій Касьянов поблажливо називає «анекдотичними» [15, с. 307–313], а польська дослідниця Оля Гнатюк кваліфікує як «методологічно невизначений апологетизм» і «деконструктивізм в межах національної міфології» [8, с. 31]. Водночас Наталя Яковенко показала метаморфози марксистсько-ленінської методології в «національній історіографії» [32, с. 5–12]. Щодо взаємного віддзеркалення одностайно висловлюються Г. Касьянов і російський історик О. Міллер [16]. З цього приводу Роджерс Брубейкер зауважує, що ніде інде теоретичний примітивізм у дослідженнях націоналізму не є таким вражаючим, аніж у літературі саме про Східноєвропейський регіон [34, р. 272, 302]. Західні ж інтелектуали стосовно якості такого роду публікацій на пострадянському просторі зауважують, що після розпаду тоталітарного режиму «ніщо не є таким проблематичним, як відродження в народі нормальної моральної свідомості й нормальних інтелектуальних здібностей» (Ален Безансон) [2, с. 103].

Якщо перекидати місток від теорії до практики, то зрозуміло стає сутність відомого вислову Президента Л. Кучми (яку сам він навряд чи досягнув на рівні інтелектуальному, на відміну від прикладного), що національна ідея в Україні не спрацювала. Не спрацювала національна ідея в її есенціалістській інтерпретації основними тогочасними політичними акторами: 1) націонал-патріотичними силами, які інтелектуально, – а подеколи, як наприклад, у вирішенні церковно-релігійних питань, й фізично, – забезпечували реалізацію проектів з націє- і державотворення; 2) колишньою компартійною номенклатурою, для якої питання стояло у заміні відпрацьованої ідеології на дієвішу, яка дала б змогу їм залишитися при владі; 3) церковним істеблшментом «національних/традиційних церков», що актив-

но включився у боротьбу за доступ до політичного, владного ресурсу. Лише з позицій телеологічного есенціалізму, що спирається на позитивістський спосіб мислення та історизм, можна було спочатку втрапити, а потім не мати змоги вийти за межі замкненого кола концепту «єдиної незалежної національної церкви» як наріжного каменя «відродження» української «національної держави» і основи для «духовної єдності нації» у процесах націє- і державотворення.

Переосмислення феноменів національного, етнічного, так само, як і тісно пов'язаного з ними релігійного, є вкрай актуальним для вітчизняної соціогуманітаристики, оскільки примордіалістські інтерпретації цих явищ переросли в Україні в новий утопічний гранднаратив, нову міфотворчість, придатну для ідеологічних маніпуляцій і політичних мобілізацій, але з нульовими евристичними можливостями.

Відомо, що й індивідуальна свідомість, і колективна пам'ять спонтанно функціонують в межах есенціалістської парадигми. Однак, цілком очевидно, що раніше чи пізніше такого роду наративи неминуче будуть піддані не тільки інтелектуальній деконструкції. Реальна модернізація і демократизація українського суспільства витіснить їх на маргінес інтелектуального та суспільно-політичного життя, приклад чого дають розвинені країни Заходу. Розширення спектру методологічних підходів у дослідженні проблематики формування, становлення і розвитку націй за рахунок можливостей конструктивізму та інструменталізму надасть адекватний сучасним викликам інструментарій у руки і дослідників, і політиків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Афанасьев Ю. Н. Феномен советской историографии // Советская историография / Под ред. Ю. Афанасьева. – Ч. 2. – М.: РГГУ, 1996.
2. Безансон А. Пам'ять про більшовизм і його забуття // Лихо століття. Про комунізм, нацизм та унікальність голокосту. – К.: Університетське вид-во З. «Пульсари», 2007.
3. Брубейкер Р. Преображений націоналізм. Статус нації та національне питання в новій Європі. – Львів, 2006.
4. Валлерстайн И. Исторический капитализм. Капиталистическая цивилизация. – М.: Товарищество научн. изданий КМК, 2008.

5. Вілсон Е. Національна ідентичність в Україні. – Політична думка. – 1999. – № 3.
6. Гердер И.-Г. Идеи к философии истории человечества /Пер. и примеч. Михайлова А.В. – М.: Наука, 1977.
7. Гнатюк О. Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність. – К.: Критика, 2005.
8. Головаха Є. Соціальні зміни в Україні 1992–2008. Висновки // Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг. /За ред. Ворони В., Шульги М. – К.: Інститут соціології НАН України, 2008.
9. Гринфельд Л. Национализм. Пять путей к современности (первое изд. 1992 г., Cambridge, Mass.). – М.: ПЕР СЕ, 2008.
10. Грицак Я. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. – Київ: Критика, 2011.
11. Гуревич П.С. Культурология. – М.: Омега-Л, 2010.
12. Кара-Мурза С. Демонтаж народа. – М.: Алгоритм, 2007.
13. Картунов О. Західні теорії етнічності, нації та націоналізму: Навчальний посібник. – К.: Університет економіки та права «Крок», 2007. – 192 с.
14. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму. – К.: Либідь. – 1999. – 352 с.
15. Касьянов Г., Миллер А. Россия – Украина. Как пишется история: Диалоги – лекции – статья. – М.: РГГУ. – 2011.
16. Кулик В. Український націоналізм в незалежній Україні. – К.: Центр досліджень національної безпеки при НУКМА, 1999.
17. Майборода А. Н. Теория этнополитики в западном обществоведении: структура и принципы исследования. – К.: Наукова думка, 1993. – 228 с.
18. Мангайм К. Идеология та утопія. – К.: Дух і Літера, 2008.
19. Минквичюс Я. Католицизм и нация. – М.: Мысль, 1971.
20. Нагорна Л. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. – К.: ІПіЕНД, 2005.
21. Національна безпека і оборона. – 2006. – № 7.
22. Паніна Н. Аномія у посткомуністичному суспільстві. – Політичний портрет України. – 1999. – № 7.
23. Панина Н. Критерии национальной идентичности, толерантности, ксенофобии и антисемитизма в современной Украине. – Социология. – 2005. – № 4.

24. Пироженов В. До питання розширеного трактування націоналізму. – Політичний менеджмент. – 2010. – № 3.
25. Рябчук М. Ліберальний націоналізм та його вороги. – Критика. – 2011. – Ч. 5–6.
26. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху. – К.: Ніка-Центр, 2009.
27. Тишков В. Постнационалистическое понимание национализма? //Национализм в поздне- и посткоммунистической Европе. – Т. 1. Неудавшийся национализм многонациональных и частичных национальных государств /Под. ред. Э. Яна. – М.: РОССПЭН, 2010.
28. Українське суспільство 1992–2009. Соціологічний моніторинг. /За ред. Ворони В., Шульги М. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2009.
29. Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг /За ред. Ворони В., Шульги М. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2010.
30. Федотова В. Г. Основные исследовательские программы социально-гуманитарных наук //Анархия и порядок. – М., 2000.
31. Яковенко Н. В кольорах пролетарської революції //Український гуманітарний огляд. – 2000. – № 3.
32. Alter P. Nationalismus. – Munich, Piper, 1994.
33. Anderson Benedict. We Study Empires as We Do Dinosaurs: Nations, Nationalism, and Empire in a Critical Perspective. – Ab Imperio. – 2003. – № 3.
34. Brubaker Rodgers. Myths and Misconceptions in the Study of Nationalism //The State of the Nation. Ernest Gellner and the Theory of Nationalism. Ed. John.A. Hall. – Cambridge, 1998.
35. Gellner Ernest. Nations and Nationalism. – Oxford, 1993.
36. Geertz C. Thoughts on Researching Nationalism, Workshop on Understanding Nationalism. – Princeton, 1997.
37. Greenfeld L., Chirot D. Nationalism and Agression. – Theory and Society. – 1994. – No. 23. 38. Hosking Geoffrey. Russia: People and Empire, 1552 –1917. – Cambridge, 1997.
38. Lepsius M. Rainer, Nation und Nationalismus in Deutschland, in Winkler H. Nationalismus in der Welt von Heute. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1982.

Кочан Наталия Ивановна. Дилемма современного украинского формирования нации: некоторые теоретико-методологические аспекты проблемы.

Проанализировано особенности современного украинского дискурса процесса формирования украинской нации с присущим ему доминированием методологического эссенциализма с ограниченными эвристическими возможностями последнего и неадекватностью вызовам, которые стоят перед украинским обществом. Показаны актуальность и неизбежность деконструкции эссенциалистских парадигм путем расширения пространства конструктивистских и инструменталистских интерпретаций – мейнстрима современных исследований вопросов национализма и формирования наций в мировой науке.

Ключевые слова: нация, национализм, формирование украинской нации, эссенциализм/примордиализм, конструктивизм/инструментализм.

Kochan Natalia. The dilemma of contemporary Ukrainian nation-building: remarks on methodology and modality.

Contemporary Ukrainian discourse with regards to the process of Ukrainian nation-building, overwhelmed by methodological essentialism with its limited heuristic possibilities and its inadequacy to challenges faced by Ukrainian society, is in the focus of the article. The author gives support to methodological shift towards instrumental and constructivist modality in interpretation of nation, nation-building and nationhood.

The key words: nation, Ukrainian nation-building, nationalism, essentialism/ primordialism, instrumentalism/constructivism.